

UOT 32:93/94; UOT 1:(091)

HƏSƏNAĞA MƏMMƏDLİ

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
Davamlı inkişafın fəlsəfəsi və sosiologiyası şöbəsinin elmi işçisi
h.h.mammadli@gmail.com

DİNİN TARİXİ TƏKAMÜLÜ: CƏMİYYƏTDƏ TRANSFORMASIYASI

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/114/205-209>

Sinifli cəmiyyətdə dini formaların böyük müxtəlifliyi dinşünaslığın qarşısında onların formalaşmasının və dinamikasının həm ümumi, həm də xüsusi qanunauyğunluqlarını göstərmək vəzifəsi qoyur. Antaqonist cəmiyyətin müxtəlif dövlətlərinin sosial-iqtisadi əsaslarının ümumiliyi istər-istəməz xalqların dini baxışlarının sinfi mahiyyətinin vəhdətinə gətirib çıxarır. Eyni zamanda dini sistemlər bir-birindən keçilməz divarlarla hasarlanmayıb. Sinifli cəmiyyətin yeni sisteminin elementləri əvvəlki ideoloji və kult materialı əsasında yaradılır. Məsələn, “ictimai dəyişikliyə haqq qazandırmaq üçün lazım olan ideologiya sadəcə olaraq icad edilə bilməz; tamamilə və ya qismən müasir və tanış ideyalara əsaslanmalıdır. Əks halda, heç bir dəstək olmayacaq: onlar üçün yeni, qeyri-adi ideyalarla qarşılaşan onun potensial tərəfdarları buna inanmayacaqlar. Bundan əlavə, ideoloqların özləri öz dövrlərinin konsepsiyaları ilə məhdudlaşaraq, tamamilə yeni bir şey yaratmaq iqtidarında deyillər. Tarix göstərir ki, yeni dünyagörüşü sistemini əsaslandırmaq üçün həmişə köhnə ənənəvi baxışlardan istifadə olunur.

Açar sözlər: dini şüur, dinin transformasiyası, müxtəlif sistemlər, təkamül prosesi.

Giriş. Hakim sinfin maraqlarına rəğmən, ictimai quruluşu möhkəmlətmək üçün, din – insanlar üzərində hakim olan fəvqəltəbii qüvvələrə inam qalmaqda – yeni ideoloji funksionu da yerinə yetirirdi. İbtidai dini inanclar, onların yaranmasına və təsnifatına (onlar bir neçə variantda mövcuddur) məqalədə geniş yer verilmişdir. Buna görə də dini inancların semantik məzmun tədqiq edilməlidir. Bu elə dövrdür ki, burada dini düşüncə yaranmağa başlanmışdı. Dini düşüncə insan varlığının bütün sferalarına keçir, ictimaiyyətin şüuraltı dərinliyinə sirayət edirdi. Din tarixi sivilizasiyaların tədricən dəyişməsi deməkdir. Sivilizasiyalar təcrübə artdıqca və həyat şəraiti dəyişdikcə müqəddəs aura kimi qəbul olunduqları üçün tarixin din ideologiyasını formalaşdırıblar.

Bu tərəqqinin əsas tarixidir. Din nə deməkdir? İnsanın daxilində kök salmış və həmişə müqəddəsliyə öz hiss və inamında ehtiram göstərməyə can atmaqda olan həyat yoludur. Dində müqəddəs sayılan şeylər və əlaqəyə girdiyi qüvvələr insan taleyinin özülünə toxunur. Başqa tərəfdən, obyektlərin özləri və ideyaları müqəddəslik ideyası ilə təmasda olmadıqda dini emosiyaları həyacanlandırmırlar. Cəmiyyətin qurulması – ictimai münasibətlərin formalaşması deməkdir.

Sinifli cəmiyyətin yaranması ilə dini inancların formaları tədricən dəyişməyə başlayır. Yeni ictimai münasibətləri əks etdirən, yeni sosial quruluşlu dini baxışlar mürəkkəb sistemlər yaradır. Tanrı panteonu formalaşır; burada yerdə mövcud olan iyerarxik ictimai sistem öz əksini tapır. İctimai cəmiyyətlərin inkişaf etmiş dini sistemləri, bir qayda olaraq, haradakı onlar yaranıblar, etnik ərazilərindən kənara çıxmırlar. İdeologiya ümumi formada, – həqiqətə (elmə bənzər) deyil, insanların maraqlarının müdafiəsinə istiqamətlənmişdir. Dinin fəlsəfəsinin dərin öyrənilməsilə onun əsl mahiyyətini və təyinatını açıqlamaq olar, bu da ideoloji planda zəruri sosial-siyasi məsələlərin həllində cəmiyyətin ideyamedəni səviyyəsinin artmasında konstruktiv rol oynaya bilər.

İbtidai icma quruluşunun parçalanması və sinfi cəmiyyətin formalaşması prosesində müxtəlif xalqlar arasında müxtəlif inanc və kult sistemləri yaranır, onların sosial-iqtisadi əsaslarının təkamülü prosesində təbii olaraq inkişaf edir və bir-birini əvəz edirdi. Qəbilələrin sonrakı assimilyasiyası və yerdəyişməsi baş verir. Bu mərhələdə politeist sistemlər formalaşmış olur.

Bu dövrdə tayfa baxışlarının və kultlarının bir-birinə qarışması istər-istəməz baş verir, mədəniyyətinə və inkişaf səviyyəsinə görə fərqli xalqların geniş fikir və inanc mübadiləsi baş verir. Məhdudluqla məşğul olan köçəri tayfaların yer dəyişməsi onların əkinçilik tayfaları ilə toqquşmasına səbəb

oldu və bu da öz növbəsində dini inancların qarşılıqlı təsir prosesini çətinləşdirdi. Birinci sinfi cəmiyyət sisteminə əkinçilik dinlərinin elementləri, bir qayda olaraq, ön plana çıxırdı.

İbtidai cəmiyyətin dinlərinin bir çox komponentləri sinfi formasiyalar sisteminə keçid etdi. Antaqonist cəmiyyətdə dini sistemin bütün elementləri sinfi oriyentasiya əldə edir. Məsələn, Roma panteonu açıq şəkildə sinfi xarakter daşıyırdı. Buraya Ceres, Liber və Livera kimi cəmiyyətin aşağı təbəqələri arasında məşhur olan kənd təsərrüfatı tanrıları daxil deyildi. Dinin ideoloji-siyasi funksiyası güclənir. Yerdəki ağalar həmişə tanrıların birbaşa varisləri olurlar. Maraqlıdır ki, oxşar şəcərə dünyanın müxtəlif bölgələrində müxtəlif xalqların hökmdarları arasında da mövcuddur.

Sinifli cəmiyyətdə dini formaların böyük müxtəlifliyi dinşünaslığın qarşısında onların formalaşmasının və dinamikasının həm ümumi, həm də xüsusi qanunauyğunluqlarını göstərmək vəzifəsi qoyur. Antaqonist cəmiyyətin müxtəlif dövlətlərinin sosial-iqtisadi əsaslarının ümumiliyi istər-istəməz xalqların dini baxışlarının sinfi mahiyyətinin vəhdətinə gətirib çıxarır. Eyni zamanda dini sistemlər bir-birindən keçilməz divarlarla hasarlanmayıb.

Sinifli cəmiyyətin yeni sisteminin elementləri əvvəlki ideoloji və kult materialı əsasında yaradılır. Məsələ ondadır ki, "ictimai dəyişikliyə haqq qazandırmaq üçün lazım olan ideologiya sadəcə olaraq icad edilə bilməz; tamamilə və ya qismən müasir və tanış ideyalara əsaslanmalıdır. Əks halda, heç bir dəstək olmayacaq: onlar üçün yeni, qeyri-adi ideyalarla qarşılaşan onun potensial tərəfdarları buna inanmayacaqlar. Bundan əlavə, ideoloqların özləri öz dövrlərinin konsepsiyaları ilə məhdudlaşaraq, tamamilə yeni bir şey yaratmaq iqtidarında deyillər (1, s.201).

Tarix göstərir ki, yeni dünyagörüşü sistemini əsaslandırmaq üçün həmişə köhnə ənənəvi baxışlardan istifadə olunur (2, s.51).

İnqilabi böhranlar dövründə, K.Marks qeyd edirdi ki, insanlar "keçmişin ruhlarını özlərinə kömək etməyə" çağırırlar, antik dövrün təqdis etdiyi şüarlardan və geyimlərdən istifadə edərək, "keçmişdən götürülmüş bu dil ilə dünya tarixinin yeni səhnəsini oynamaq üçün" idi. "Ölülərin dirilməsi" onların kütlənin təsəvvüründə müəyyən vəzifələri ucaltması üçün lazım idi. (3, s.119, 121).

Klassik antik polisnin dini ideologiyası Roma imperiyasının çiçəklənən dövrünün dini ideologiyasına bənzəmir, "icma dövrü" və feodalların ideyaları, müqəddəs obrazları, tacirlər və sənətkarların düşüncə tərzisi isə "dövrün" dini baxışlarından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir, çünki yüksəliş dövründə şəhərlərin həyat tərzisi və ritmi əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Bu dövrlərin hər birinin irrasional baxışlarda iz buraxan özünəməxsus sosial problemləri var. Burada bir qanunauyğunluq təzahür edir ki, ona uyğun olaraq öz maddi istehsalını və maddi ünsiyyətini inkişaf etdirən insanlar özlərinin bu reallığı ilə yanaşı, düşüncələrini də dəyişirlər.

Bu dövrlərin hər birinin irrasional baxışlarda iz buraxan özünəməxsus sosial problemləri var. Burada bir qanunauyğunluq təzahür edir ki, ona uyğun olaraq öz maddi istehsalını və maddi ünsiyyətini inkişaf etdirən insanlar özlərinin bu reallığı ilə yanaşı, düşüncələrini də dəyişirlər.

Sosial cəhətdən homogen bir mühitdə yaranan xristianlıq və islam çox fərqli mühitlərə xidmət edən bir sistemə çevrildi. Dünya dininin "genotipi" onlara ictimai münasibətlərin dinamikasına uyğunlaşmaq imkanı verir. Bu dinlərin çevikliyi onunla təmin edilirdi ki, onlarda ağırlıq mərkəzi tarixən keçici olan mövcud şəraitdən (bunlar qəbilə-tayfa və milli-dövlət dinlərinə xasdır) şəxsin daxili vəziyyətinə, insan varlığının məna və həyat tərzinə ötürülür, bu da ona zamandan kənar, əvəzsiz "dəyər" xarakteri verdi. Dinin oxşar transformasiyası milli-dövlət dini mərhələsində də qeyd olunurdu, çünki istehsalın artması ilə "insan fərdini qəbilə aforitetlərindən azad etmək və ona sahibkarlıq və həyatı resurslara yiyələnməkdə ən azı bir qədər azadlıq vermək daha sərfəli olur", lakin şəxs əsl müstəqilliyini bu mərhələdə hələ də almayıb.

Supranasional xarakter onlara öz sistemlərinin bir çox mühafizəkar elementlərini və komplekslərini ataraq kəskin sosial böhran dövrlərində "sağ qalmaq" imkanı verir.

Sürətli inkişaf dövrlərində etno-konfessional sistemlərlə qarşılaşan bu dinlər özünəməxsus universalizm və prozelitizm sayəsində öz ideoloji səviyyələrini yüksəltməyə çalışmış, eyni zamanda onlara qarşı "millətçi" rəftar edilmişdir ki, bunu da bir çox məzhəblər misalında görmək olar. Bütün bunlar dini-büt-pərəstlik sinkretizm prosesini xeyli şaxələndirdi.

Müxtəlif xalqlar arasında sinfi cəmiyyətin formalaşması eyni vaxtda olmadan və diaxron şəkildə

baş verdi. Bəzi xalqlar üçün o, klassik inkişafını qədim yunanlar və romalılarından alınmış quldarlıq sistemində formalaşdırmış, digərləri üçün, slavyan xalqları arasında göründüyü kimi, quldarlıq tam formalaşmamışdır, buna görə də milli-dövlət dinləri qəbilə dinlərinin köhnəlmiş formaları ilə yüklənmiş özünə-məxsus kolorit aldı.

Struktur-funksional təhlil müxtəlif xalqların sinkretik prosesinin müxtəlif variasiyalarının mahiyyətinin dərk edilməsinə, düzgün yanaşmağa kömək edir. Dini sinkretizmin tədqiqinin metodoloji aspektlərindən bəhs edərkən xatırlamaq lazımdır ki, struktur-funksional təhlil sistem olan obyektlərlə məşğul olur və onların strukturunu və fəaliyyətini aşkar etməyə yönəlmişdir. Nəticədə digər elementlərlə və bütövlükdə sistemlə əlaqəli olan elementlərin seçilməsi, bu elementlərin təsirinin aydınlaşdırılmasıdır.

Şərq və Qərbin sosial strukturlarının xüsusiyyətlərinə görə milli-sinif dini sistemlər arasındakı fərq, onların xronoloji uyğunsuzluğu yaxşı məlumdur, lakin onlar arasında çoxlu ümumi cəhətlər də var. Onların hər ikisi sinfi və dövlət quruluşunun formalaşması mərhələsində eyni ictimai əsasda yaranmışdır. Tarixi inkişafın sosial-mərhələ birliyi Şərq və Qərb xalqlarının dini sistemlərinin geniş şəkildə mənimsənilməsinə və qarşılıqlı təsirinə töhfə verdi.

Bu sivilizasiyaların xalqlarının dini inancları bütün orijinallığı ilə bir çox ortaq xüsusiyyətlərə malikdir. İki əsas səbəb: dinin növü, sonrakılardan fərqli olaraq sehrli (magik) olaraq təyin edilə bilər - etik və bütün bu dinlər politeistdir. Bütün xalqlar arasında sehrli dinlər inkişaf etdikcə etik dinlərlə əvəz olunur. Aşağıda müzakirə olunacaq bütün milli və dünya dinləri artıq etikdir, yəni dini təcrübənin etik normaları faktiki sehrli üsullar üzərində üstünlük təşkil edir, baxmayaraq ki, bu sonuncular bəzən qorunub saxlanılır, lakin artıq müəyyənəddi qüvvəyə malik deyil.

Bütün xalqlar arasında deyil, yalnız qədim yunan monoteist dini əsasında böyüyən dini sistemlər arasında politeizm monoteizmlə əvəz olunur. Qədim yəhudi monoteizmi özünün politeist dövrünə, dini şüurun ilkin formaları dövrünə görə yeganə dini inandır, Tanrının bir olduğunu tanıyır və Tanrının birliyini əsas dini prinsipə çevirir.

Monoteizmə keçid tədricən baş verdi, çünki üç ciddi monoteist din olan Yəhudilik, Xristianlıq və İslam meydana çıxdı və yayıldı. Onlar bir çox xalqların dini şüurunun ilkin formalarını, bütpərəstlik elan edilən magik (sehrli) dinləri (bütpərəstlik Qədim Dünyanın politeist inanclarıdır) əvəz edir. Yunanların və romalıların, misirlilərin və ərəblərin qədim inancları bu xalqların xristianlığı və islamı qəbul etməsi ilə ölür. Latın Amerikasının böyük sivilizasiyalarının dinləri bu sivilizasiyaların xalqları ilə birlikdə, şumerlərin, babillilərin və başqalarının dini inancları da yox oldu. Yalnız Zərdüştilik və qədim hindlilərin və çinlilərin sonrakı milli dinlərinin tərkib hissəsinə çevrilmiş dini inancları günümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

Qarşılıqlı dini təsirlər müxtəlif formalarda, növlərdə və tiplər qəbul edirdi. Ümumi olan o idi ki, sinfi cəmiyyət dininin formalaşması tayfa ideyalarına qarşı mübarizədə baş verir. Əvvəlki materialın "həzm edilməsi" prosesi gedirdi, əvvəlki fikir və münasibətlə ziddiyyət təşkil edən yeni tipli fikir və ideya formalaşırdı.

Sinif cəmiyyətinin sinkretik sistemlərinin formalaşmasını öyrənərkən nəzərə almaq lazımdır ki, hər hansı bir antaqonist formasiya öz inkişafında bir neçə mərhələdən keçir - formalaşma, inkişaf etmiş vəziyyət və tənəzzül, hər birində müəyyən bir sinfə xidmət edən ideyalar mühafizəkarlığa meyllidir, buna görə də yeni mərhələdə onlar əlavə edilməli, düzəldilməli və ya tamamilə tərk edilməlidir. Bu sistemlərin təhlilini daha da çətinləşdirir ki, antaqonist cəmiyyətdə cəmiyyətin müəyyən təbəqələrinin maraqlarını ifadə edən çoxlu teoloji konsepsiyalar meydana çıxır və bu anlayışların öz vurğuları ideoloji istehsalın ümumi axınına gətirir. Sinifli cəmiyyətin dinlərinin tipoloji birliyi sonuncunun sosial-iqtisadi inkişafının hər bir mərhələsində onların müxtəlifliyini şərtləndirir. Təxminən altmış əsr əvvəl, eramızdan əvvəl IV minillikdə Nil, Dəclə, Fərat, Hind çaylarının sahillərində ilk böyük sivilizasiyalar yarandı. Qəbilə icmaları öz yerlərini xalqların dövlət birliyinə verdi.

Nəticə. İbtidai icma quruluşunun parçalanması və sinfi cəmiyyətin formalaşması prosesində müxtəlif xalqlar arasında müxtəlif inanc və kult sistemləri yaranır, onların sosial-iqtisadi əsaslarının təkamülü prosesində təbii olaraq inkişaf edir və bir-birini əvəz edirdi. Qəbilələrin sonrakı assimilyasiyası və yerdəyişməsi baş verir. Bu mərhələdə politeist sistemlər formalaşmış olur. Sinifli cəmiyyətdə dini formaların böyük müxtəlifliyi dinşünaslığın qarşısında onların formalaşmasının və dinamikasının həm ümumi,

həm də xüsusi qanunauyğunluqlarını göstərmək vəzifəsi qoyur. Antaqonist cəmiyyətin müxtəlif dövrlərinin sosial-iqtisadi əsaslarının ümumiliyi istər-istəməz xalqların dini baxışlarının sinfi mahiyyətinin vəhdətinə gətirib çıxarır. Eyni zamanda dini sistemlər bir-birindən keçilməz divarlarla hasarlanmayıb. Sinkret cəmiyyətin sinkretik sistemlərinin formalaşması tədricən cəmiyyət dəyişiklikləri şəklində baş verir. Yeni formasiyanın inanclarının sistemləşdirilməsi sosial hadisələrin sinfi təhlili prinsipi əsasında həyata keçirilə bilər. Sinfli cəmiyyət sistemi öz inkişafında bir sıra mərhələlərdən keçir. Hər bir tarixi dövr dünyagörüşü sisteminin özünəməxsus modifikasiyasına uyğundur. Sinfli cəmiyyətin dinlərinin tədqiqatçıları onun “milli-dövlət” və “dünya” formalarını ayırırlar. Birincilər eyni tarixi mərhələdə - sinfi və dövlət cəmiyyətinin formalaşması mərhələsində düzənlənirlər. Sonuncular da yaranması və yayılması üçün oxşar mərhələ şərtlərinə malikdir. Sosial cəhətdən homogen bir mühitdə yaranan xristianlıq və islam çox fərqli mühitlərə xidmət edən bir sistemə çevrildi.

ƏDƏBİYYAT

1. Данэм Б. Герои и еретики. Политическая история западной мысли. М.: Наука, 1998, 245 с.
2. Лосев А.Ф. Античная философия истории. М.: Наука, 1977, 356 с.
3. Маркс К. Энгельс Ф. Соч., т.8, М.: Политиздат, 1982, 637 с.
4. Михновский Д.В. Культурное наследие прошлого и религии. Л.: Знание, 1973, 196 с.
5. Мовсумова Л.Д. Анализ статуса женщины в контексте религиозного мировоззрения. Б.: Улу, 2007, 224 с.
6. Мухаммад ибн Абд ал-Карим аш-Шахрастани. Книга о религиях и сектах. Часть 1, Ислам, М.: Наука, 1984, 271.
7. Ницше Ф. Фрейд З. Фромм Э. Камю А. Сартр Ж.П. Сумерки Богов. М.: Политиздат, 1989, 389 с.
8. «Проблемы методологии системного исследования». М., 1970. Под ред. И.В.Блауберг, В.Н.Садовский и др. с.8-15.
9. Религии мира. Культура и традиции. СПб.: «Махаон СПб», 2007. – 260 с.

ГАСАНАГА МАММЕДЛИ

*Институт философии и социологии НАНА,
научный работник отдела «Философия и социология устойчивого развития»*

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЭВОЛЮЦИЯ РЕЛИГИИ: ЕЁ ТРАНСФОРМАЦИЯ В ОБЩЕСТВЕ

В ходе разложения первобытнообщинного строя и становление классового общества у разных народов возникали многообразные системы верований и культов, закономерно развивающиеся и сменяющие друг друга в процессе эволюции их социально-экономической основы. Происходила дальнейшая ассимиляция и смещение племен. На этой стадии складывались политеистические системы. В этот период с неизбежностью происходит взаимопереплетение племенных воззрений и культов, осуществляется широкий обмен представлениями и верованиями различных по своей культуре и уровню развития народов. Многие компоненты религии первобытного общества перешли в системы классовых формаций.

Ключевые слова: религиозное сознание, трансформация религии, многообразные системы, процесс эволюции.

HASANAGHA MAMMADLI

*Institute of Philosophy and Sociology of the National Academy of Sciences of Azerbaijan
Researcher, Department of Philosophy and Sociology of Sustainable Development*

THE HISTORICAL EVOLUTION OF RELIGION: ITS TRANSFORMATION IN SOCIETY

During the disintegration of the primitive communal system and the emergence of class society, diverse systems of belief and cult emerged among various peoples, naturally developing and replacing

one another as their socioeconomic foundations evolved. Further assimilation and displacement of tribes occurred. Polytheistic systems developed during this stage. During this period, tribal beliefs and cults inevitably intertwined, and a broad exchange of ideas and beliefs took place among peoples differing in culture and level of development. Many components of primitive society's religion evolved into systems of class formations. *Key words:* religious consciousness, transformation of religion, diverse systems, evolutionary process.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 06 iyul 2026-cı il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 02 oktyabr 2026-cı il.

Rəyçilər: s.e.ü.f.d. Elşad Həsənlı, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.
